

הגדה של פסח: עבדות בתוך חירות או מה נשתנה וחד גדיא

מיכאל פדידה

העבדים השחורים באמריקה השתמשו בסיפור יציאת מצרים (בספיריטואל: GO DOWN MOSES) כדי לבטא את הערגה שלהם לשחרור מהעבדות. אני טוען שמוטיב דומה מופיע בהגדה של פסח: עם ישראל נגאל בעבר משעבוד מצרים, אך הוא נתון עדיין בגלות והוא מצפה להיגאל כמו ביציאת מצרים. מוטיב זה בא לידי ביטוי מיד בתחילת ההגדה:

הגלות בהווה: "השתא עבדי" והגאולה בעתיד לשנה הבאה* בארעא דישראל...לשנה הבאה* בני חורין".

וכן הגאולה בסוף ההגדה: "לשנה הבאה בירושלים".

*במונח לשנה הבאה אין הכוונה לשנה הבאה ממש אלא לערגה לזמן עתיד משיחי לא ידוע, בדומה לאמירה: "לשנה הבאה בירושלים", שנאמרת בהגדה של פסח מזה מאות שנים עד עצם היום הזה.

הסיפור התמים של ההגדה המיועד לילדים מוצא את ביטוי ב"מה נשתנה", כי התשובה לארבע הקושיות נעוצה בגאולה בעבר הקדום: "עבדים היינו לפרעה במצרים...ואלו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים, הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים". דהיינו, אנו עתה בני חורין וזאת בניגוד ל"השתא עבדי".

הרשע לא מתרשם מפולחן החרות בהווה: "מה העבודה הזאת לכם?". כלומר: אתם מתחפשים לבני חורין ("מסובין"), כאשר בעצם עם ישראל עדיין שרוי בגלות, כפי שאומר במפורש הקטע: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו...אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו" [כולל בהווה של הקוראים בהגדה]. (מוטיב זה הופך להיות למוטיב מרכזי במגילת אסתר ובפורים).

מוטיב הגלות מוכחש כביכול אחר כך: "לא את אבותינו בלבד גאל הקדוש ברוך הוא, אלא אף אותנו גאל עמהם...ברוך אתה ה'...אשר גאלנו וגאל את אבותינו".

מוטיב הגלות המדוכא ב"מגיד" מופיע לאחר הסעודה: "שפוך חמתך אל הגויים...כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו". הסכר נפרץ בפיוטים לאחר ה"נרצה": "ויהי בחצי הלילה: ... קרב יום אשר הוא לא יום ולא לילה...תאיר כאור יום חשכת לילה", "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב". הפיוט "חד גדיא" אינו מותיר מקום לספק שהשרים אותו שרויים במצוקה עכשווית אדירה ומצפים לה' שיביא את הגאולה.

השיר "התמים" על אבא שקנה גדי לילדו בתרי זוזי, שמשופר על ידי הילד, מבטא את הסיוט של החיים בהווה.

יש לזכור, שחג הפסח היה מועד בו עם ישראל היה נתון להתקפות של עלילת דם - אפיית מצות עם דם של ילדים נוצרים - שהראו ליהודים עד כמה הם רחוקים מלהיקרא בני חורין בהווה. עלילות דם נגד יהודים הופיעו החל מהמאה ה-12 עד המחצית הראשונה של המאה ה-20, בעיקר בארצות נוצריות אך גם בסוריה ובמצרים החל מהמאה ה-19 (המפורסמת ביותר היא עלילת דמשק 1840). ראו: ויקיפדיה: עלילת דם וכן:

Magda Teter. Blood Libel: On the Trail of An Antisemitic Myth. Harvard University Press, 2020.

יש הבדל גדול בין סיפור יציאת מצרים בתורה, שבו אירוע השעבוד (ולא זיכרונו) הוא נחלת העבר, לבין מוטיב השעבוד בהגדה של עם ישראל בהווה, המתגעגע לגאולה ולימות המשיח: אליהו הנביא בסדר ליל פסח וכן: "כל ימי חיך - להביא לימות המשיח". בסיום המגיד: "...ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים...ונודה לך עלגאולתנו ועל פדות נפשנו". הנביא מלאכי קושר את אליהו הנביא לבוא הגאולה באחרית הימים: "הנה אני שולח לכם את אליהו הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" - ג, 23. (לכן נושא זה מספר מלאכי נבחר להפטרה של שבת הגדול - השבת שלפני הפסח).

כאמור, הגלות הולידה את השאיפה לגאולה. צמד מושגים זה: גלות וגאולה או גלות ושיבה מופיע כבר בויקרא כו ובדברים כט-ל. גם הנביאים ניבאו נבואות זעם על חורבן וגלות אבל גם נבואות

נחמה על שיבה מהגלות וחידוש גורל העם כקדם. (מגילת איכה שכולה קינה מצמררת על חורבן בית ראשון, מסתיימת בתפילה לגאולה: "השיבנו ה' אליך ונשוב, חדש ימינו כקדם" – ה, כא). הדברים ידועים לכל יודע תנ"ך ולכן אני פטור מהפנייה אליהם. לכן לא ייפלא שבהגדה של פסח מדובר על שעבוד מצרים וציאת מצרים וחוזר חלילה בהיסטוריה היהודית: גלות וגאולה עתידית שיכולה להתרחש כבר בשנה הבאה: "השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין", "לשנה הבאה בירושלים הבנויה", אבל סביר יותר שהיא תתמש בעתיד רחוק ולא ידוע: "ברוך אתה ה'... אשר גאלנו וגאל את אבותינו במצרים... כן ה'... הגיענו למועדים ולרגלים... ונודה לך שיר חדש על גאולתנו". מקור החלק המודגש הוא באמירתו של רבי עקיבא במשנה פסחים י, ה. כידוע, הכיר רבי עקיבא בבר כוכבא כמשיח.

יוסף חיים ירושלמי ביטא באופן דומה את הטיעון המרכזי שלעיל, בספרו: Haggadah and History: The Jewish Publication Society of America. Philadelphia, 1975. וכך הוא כותב:

"For Passover is preeminently the great historical festival of the Jewish people, and the Haggadah is its book of remembrance and redemption. The ancient redemption of Israel from Egypt is recounted... as prototype and surety for the ultimate redemption yet to come. That, indeed, is the basic structure of the Haggadah itself... Every oppressor is Pharaoh, and Egypt every exile... and across millennia, past has become present, and the Messianic era is suddenly imminent.", p. 15.

יש לציין שהטיעון הנ"ל לא הודגש בצורה מספקת בספרו האולטימטיבי של גולדשמידט על ההגדה של פסח ותולדותיה. (ראו: דניאל גולדשמידט. הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות. ירושלים: מוסד ביאליק, 1960). אולם ברור שגם בנוסחים הקדומים של ההגדה ניתן למצוא אלמנטים שמבססים את הטיעון. כך, למשל, בסדר עמרם גאון מהמאה התשיעית נאמר: "השתא הכא עבדי לשנה הבאה בארעא דישראל בני חורין", וכן בנוסח ההגדה של סעדיה גאון מהמאה העשירית מופיע הפסוק: "השתא הכא לישנא בארעא דישראל, הא שתא עבדי לישנא בני חארי" ובנוסח ההגדה של הרמב"ם במשנה תורה מופיע הפסוק: "שתא הדא עבדי, לשתא דאתיא בני חורין" וכן אצל שלושתם מופיע הקטע: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו... אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו". ואכן הרמב"ם שהקדיש שני פרקים בהלכות חמץ ומצה (פרק שביעי ופרק שמיני) לליל הסדר מדגיש במיוחד את הנסים שנעשו לישראל ביציאת מצרים והתייחסות מועטה לרעיון ה"חרות בתוך עבדות" שמצוי, כאמור, גם בנוסח ההגדה שלו.

האלמנטים הנוספים בהגדה שהבאתי לעיל כדי לבסס את הטיעון מופיעים לכל המאוחר בהגדת פראג, 1526. הכוונה בין היתר ל"שפוך חמתך" ולפיוט "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב". השיר חד גדיא לא הופיע במהדורת פראג מ-1526 אבל הוא כן הופיע במהדורת פראג של שנת 1590. הקטע "שפוך חמתך" מופיע כבר בסדר עמרם גאון, וכן בגרסה יותר ארוכה בהגדה של מחזור ויטרי מהמאה ה-12 (ואינו מופיע בנוסח ההגדה של סעדיה גאון מהמאה העשירית, ושל הרמב"ם מהמחצית השנייה של המאה ה-12). הקטע הנדון הופיע בגרסה קצרה מזו שבהגדה שלנו בהגדה "זבח פסח" עם פירוש של דון יצחק אברבנאל שנדפסה בקושטא ב-1505 בוונציה ב-1545 ובקדמונה ב-1557. (אברבנאל סיים את פירושו להגדה בעיירה מונופולי שבחבל פוליה שבאיטליה בערב פסח של שנת 1496).

הקטע "שפוך חמתך" שבהגדה שלנו הוא צירוף של פסוקים מתהלים, ירמיהו ואיכה והוא מופיע רק בהגדה של פסח. יש סברה (שיש מערערים עליה) שהקטע "שפוך חמתך" נוסף להגדה בעקבות הצרות שפקדו את יהדות מרכז אירופה ומערבה במסעי הצלב, שבהם הושמדו קהילות שלמות. (ראו:)

H. H. Ben-Sasson (ed.). A History of the Jewish People. Harvard University Press, 1976. pp. 413-420.)

המנהג לפתוח את דלת הכניסה לאליהו הנביא לפני קריאת "שפוך חמתך" מראה בעליל את הקשר בין הגלות הדוויה בהווה לערגה לגאולה משיחית שמיוצגת על ידי אליהו. מוטיב זה מצא את ביטויו הציורי בהגדת פראג 1526, בה מצויר המשיח רוכב על חמור בפתח הבית בצידו של הטקסט: "שפוך חמתך". (הציור מתכתב עם הפסוק: "גילי מאד בת ציון... הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות" – זכריה ט, ט. רש"י, שמסתמך על חז"ל, מפרש: "אי אפשר לפותרו אלא על מלך המשיח").

הסמיכות של "שפוך חמתך" עם ההלל, ניתנת להתפרש כדלהלן: יש כאן פנייה לאלוהים שיגאל את עם ישראל הנרדף בהווה כשם שגאל אותו משעבוד מצרים. בליל הסדר קוראים את ההלל השלם הקרוי ההלל המצרי (תהלים קיג – קיח), חלקו ב"מגיד" לפני הסעודה והיתר בחלק ה"הלל" לאחר הסעודה. בפרק השני של ההלל: "בצאת ישראל ממצרים" יש התייחסות מפורשת ליציאת מצרים. וכך גם הדבר במזמור מתהלים קלו, שנאמר בהגדה לאחר פרקי ההלל ונקרא "ההלל הגדול", שגם בו יש התייחסות מפורטת לנסים שהתרחשו ביציאת מצרים.

שפוך

חמתך על האויים
 אשר לא ידעוך ועל
 הממלכות אשר
 בשמר לא
 קראו

שפוך עליהם זעמך וחרודך
 אפך ושיגם תרדוף באה
 ותשמידם מתחת שמימי

מתוך הגדת פראג 1526

כך ראה הרב מנחם מנדל כשר (1895-1983) בהגדת – פסח ארצישראלית שהוא ערך וביאר (ניו יורק, 1950) את הקשר בין "שפוך חמתך" לבין החלק של ההלל הגדול בהגדה: "כשאנו אומרים "שפוך חמתך", נזכרים אנו מה שעוללו לנו "הגויים אשר לא ידעוך" [בשואה] וכשאנו אומרים בהלל הגדול "לעשה נפלאות גדולות לבדו", נזכרים אנו בנסים ונפלאות שעשה לנו השם יתברך בימינו בארצנו הקדושה, באתחלתא דישועה - הקמת מדינת ישראל וקיבוץ גלויות".

ההתייחסות לגאולת מצרים כגעגוע וכתקווה להווה של צרה ומצוקה מצוי כבר בספר תהלים, למשל בפרקים: סח, עד, עז, עח, פ. המוטיב הזה מופיע באופן נדיר גם אצל הנביאים: למשל: "זכרתי לך חסד נעורך... לכתך אחרי במדבר" (ירמיהו ב, 2), "לכן הנה אנכי מפתיה והולכתיה המדבר...וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים" (הושע א, 16-17) או "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (מיכה ז, טו).

המוטיב הנ"ל מופיע בצורה בולטת ביותר, אם כי לא לגמרי מובנת, אצל הנביא יחזקאל בפרק כ': "והעלה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים: נהיה כגויים כמשפחות הארצות חשרת עץ ואבן. חי אני נאום אדוני ה' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם. והוצאתי אתכם מן העמים... והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם פנים אל פנים כאשר נשפטתי את אבותיכם במדבר ארץ מצרים". (הביטוי "ביד חזקה ובזרוע נטויה" מהדהד את הפסוקים: "...היד החזקה והזרוע הנטויה אשר הוציאך אדוני אלהיך [ממצרים] – דברים ז, יט וכן "ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה" – דברים כ, ח).

מחקרים על ההגדה של פסח עסקו ביציאת מצרים מצד אחד ובגאולה העתידית מצד שני, אבל לא הדגישו מספיק את המצב הקשה של עם ישראל בקרב האומות בהווה. הערגה לגאולה עתידית ומשיחית בהגדה בדומה לגאולת מצרים נובעת משעבוד ומצוקות בהווה.

מן המפורסמות שהיותו של עם ישראל בגלות אפלה בהווה והתפילה שלו לגאולה מקבלים ביטוי בולט בתפילת שמונה עשרה, בתפלת תחנון, בקדיש ("ויקרב משיחה) ובתפילות אחרות, ללא התייחסות ניכרת ליציאת מצרים. לכן אין להתפלא שבליל הסדר שנועד להיות מועד לחגיגת החירות של עם ישראל, יש התייחסות לצוק העתים בהווה ולערגה לגאולה משיחית.

לסיום קטע זה עלי להוסיף הסתייגות. הטיעונים שלי התבססו על ניתוח הטקסטים הנאמרים בליל הסדר, ולא על החוויות שחווים המשתתפים בטקסים הרבים של הסדר. אני מניח שבתקופות טובות שהיו לעם ישראל, החוגגים בליל הסדר הלבושים מחלצות, ששתו ארבע כוסות ואכלו ארוחה משובחת בחיק המשפחה התעלמו חווייתית מהמסרים הנוגים שהצבעתי עליהם. (כך, למשל, יתכן ששרו אז את "חד גדיא" בעליצות יתירה ולא ראו בו שיר סיוטי).

דיסוננס

עם ישראל חגג את ליל הסדר גם בתקופות משבר ואסון ומתבקשת השאלה הבאה: האם החוגגים בתקופות האפלות של ההיסטוריה היהודית לא חוו את הדיסוננס בין ההזדהות עם הנגאלים ממצרים לבין המצוקה והשעבוד שלהם בהווה?

הדעת נותנת שהם חוו את הדיסוננס הזה ונראה לי שדווקא האלמנטים בהגדה שנותנים ביטוי למצוקות העם בהווה, שעליהם הצבעתי במאמר, ריכזו במידה רבה את הדיסוננס. ראשית, החוגגים מצאו בהגדה הד למצוקתם, דבר שנתן אמינות למסר החירות של ההגדה. שנית, הביטויים לגאולה העתידית והמשיחית בהגדה הפיחו תקווה בלב החוגגים והפחית מעוצמת הדיסוננס שהם חוו. שלישית, אני משער שימי הצום על אסונות שפקדו את העם, בעיקר בתשעה באב, אפשרו לעם ישראל לתת ביטוי הולם למצוקות ההווה, כך שכאשר הם חגגו את חג החירות, הם ידעו שיש ימים אחרים בלוח השנה העברי שבהם הם חוו את מצוקות הגלות בהווה.

אני רוצה להתעכב על מקרה אחד שבו הדיסוננס וכל הפרובלמטיקה של הניגוד בין האפלה של ההווה לחוויית השחרור שההגדה מנסה להעניק לקוראיה באה לידי ביטוי ברור בצורה בלתי רגילה. המקרה הוא של דון יצחק אברבנאל בפירושו על ההגדה בשם "זבח פסח" שאותו הוא חיבר בשנת 1496, שנתיים לאחר האסון הקולוסאלי של גירוש ספרד, שגם פקד אותו באופן אישי. (עלי לציין שאברבנאל הצטיין ביושרה ולא חשש להביע ביקורת גם על תפיסות חז"ל. דוגמא טובה היא

הביקורת שלו על אמרת חז"ל: "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה". הוא אומר במפורש שדוד חטא בפרשת בת שבע ואוריה החתי ושום התפתלות פרשנית אינה יכולה להציג זאת אחרת).

הנה ציטטות אחדות מ"זבח פסח" בהן בא לידי ביטוי הדיסוננס הנדון הזועק לשמים:

"כי הנה האדון ה' צבאות חשב להשחית חומת בת ציון גלות ירושלים אשר בספרד, היה ה' כאויב להשמיד להרוג ולאבד את היהודים*, ושלה במ חרון אפו עברה וזעם משלחת מלכים מחבלים** והשליכום אל ארץ אחרת... **כי תאמרו איה בית נדיב**... כבודי מעלי הרחיק, **חדלו קרובי ומיודעי**, בני ביתי ואמהותי אשתי ובני יצאוני והנם בארץ אחרת... הלך אלך ובכה על נהרות***... כי שמעתי אומרים הנה יום בא מועד פסח הוא לה', מוציא אסירים מבית עבדים... **עלי נפשי תשתפך צרה** ויגון אמצא ונפשי שוממה דוממה, זכרתי ימים מקדם אלה הם מועדי ושמתח פסחי, **בסוד אלוה עלי אהלי**, האישה וילדיה כשתילי זיתים סביב לשולחני, **סביבותי נערי**. ועתה רבות אנחותי... מה הרווחנו אנשי הגלות כמונו היום במה שיצאו אבותינו ממצרים... אנחנו בגלותנו למה נתחייבנו להראות את עצמנו כאילו יצאנו ממצרים". (המלים המודגשות לקוחות מספר איוב בו מתאר איוב את המהפך לרעה שחל בחייו).

אברבנאל ניסה ליישב את הדיסוננס על ידי פיתוח האמונה (שיש לה ביטוי, בין היתר, בהגדה של פסח****) שהגאולה המשיחית קרובה מתמיד והצרות שפקדו את עם ישראל בהווה (גלות ספרד) הינן בעצם חבלי משיח המבשרים את בוא הגאולה הניסית האסכטולוגית. (ראו הדיון הרחב ב"זבח פסח" ובמשיחיות של אברבנאל בספרו של סדריק כהן-סקלי. דון יצחק אברבנאל. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 2017, וכן את ספרו של בנציון נתניהו. דון יצחק אברבנאל: מדינאי והוגה-דעות. ירושלים: שוקן, 2005).

* האלוזיה המפתיעה היא למגילת אסתר ג, יג.

** אלוזיה כמובן להגדה של פסח, שבה הדברים מוסבים על מצרים.

*** המשפט מתכתב עם תהלים קלז "על נהרות בבל". כלומר, יש רמז שאסון גירוש ספרד משתווה לחורבן בית ראשון.

**** "ראוי שתדע גם כן עם זה שזיכרון גאולת מצרים אצלנו הוא תקוה רבה והודאה גדולה על הגאולה העתידה, וכמו שאמר הנביא כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות – מיכה ז, טו - **להגיד שהיו שתי הגאולות קשורות זו בזו**" – "זבח פסח".

אסיים קטע זה בנימה אקטואלית:

ביום ששי ד' בניסן תשפ"ד - 12 באפריל 2024 - התקיימה במועצת אשכול צעדה של משפחות חטופים ואזרחים. משתתפי הצעדה התלבשו כעבדים בדומה לעבדים העברים ביציאת מצרים והחזיקו שלטים ממוספרים עם תמונות החטופים וקראו לממשלה לשחרר את החטופים. כלת אחד החטופים זעקה: "איך נחגוג את חג החירות בלעדיהם?" (על סמך האתר חדשות סרוגים).

מקרה זה מעיד על הדיסוננס הנדון נוסח 2024. הוא גם מראה שגם בישראל 2024, בעקבות ה-7 באוקטובר יש תחושה של הימצאות במצוקה עם תקוה לגאולה כמו ביציאת מצרים (?). הקרבה של התאריך בו נערכה הצעדה לליל הסדר המתקרב, עוררה בקרב הצועדים את ההזדהות עם העבדים העברים במצרים, כי חלק מהצועדים אמרו: "**חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא ובניו ובנותיו חטופים בעזה**" (שם). וזאת בניגוד למשפט האופטימי בהגדה: "חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים".

דחיית ביקורת אפשרית

ביקורת אפשרית על הטעון הנ"ל: עם ישראל ערג וקיווה לימות המשיח ללא תלות במצבו בהווה. איני חושב כך: חושבים על המשיח כאשר רע בהווה. ידוע המדרש שהמשיח נולד ביום שבו חרב בית המקדש. תנועות משיחיות קמו במהלך ההיסטוריה בקרב הרבה עמים בתקופות של שינויים קיצוניים, אי ודאות וכאוס.

(ראו: Norman Cohn. The Pursuit of the Millennium. London: Secker & Warburg, 1957.)

עברית: נורמן כהן. בעקבות המילניום: מילנריאנים מהפכנים ואנרכיסטים מיסטיקנים בימי הביניים. ירושלים: מוסד ביאליק, 2003.)

גרשם שלום, שעסק בהיסטוריה של תנועות משיחיות בישראל, טען: "דבר חשוב ברעיון משיחי מבחינה היסטורית הוא שחיי היהודים בגלות היו רעים... התנועות המשיחיות מתרחשות בעיקר בתקופת משבר פוליטי בעולם, ואין התנועות צומחות על גורמים טהורים בתוך מחנה ישראל בלבד, מתוך אידיאולוגיה". (גרשם שלום. התנועות המשיחיות בישראל – הרצאות. ירושלים, ברלין: ספרי בלימה, 2023.)

זיכרון יציאת מצרים בתורה ובהגדה

התורה מצווה לזכור שני סוגי זיכרונות הקשורים ביניהם: **זכר יציאת מצרים** (דהיינו רצף הזמנים מתקופת השעבוד ותקופת השחרור הניסי מהעבדות, החל מעשר המכות והיציאה החפוזה ממצרים, דרך נס קריעת ים סוף וטביעת צבא מצרים על רכבו ופרשיו ועד מתן תורה בהר סיני) **וזכר העבדות במצרים**.

אעסוק תחילה בזכר יציאת מצרים. האירוע של יציאת מצרים הפך לאירוע מכונן בחיי עם ישראל ובברית שלו עם אלוהים כעם נבחר וכממלכת כהנים וגוי קדוש. לפני מתן תורה בסיני אומר אלוהים: "אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים ואשא אתכם על כנפי נשרים...ועתה אם שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגולה מכל העמים...ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" – שמות יט ה.

אלוהים הוציא את בני ישראל ממצרים כדי לתת להם את התורה, דהיינו להחליף את העבודה בחומר ובלבנים בעבודתו. (משה אומר לפרעה: "ה' אלהי העברים שלחני אליך לאמר: שלח את עמי ויעבדני במדבר" – שמות ז, טז. "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים" – ויקרא כה, נה) במתן תורה לעם ישראל הוא חידש את הברית שהוא כרת עם אברהם בברית בין הבתרים, שבה אלוהים מספר לאברהם על שעבוד מצרים ויציאת מצרים (בראשית טו). בברית בין הבתרים בותרו עגלה ועז ואיל וגם בחידוש הברית לאחר מתן תורה ופרשת משפטים הוקרבו עולות וזבחים – שמות כד. משה זרק מהדס שלהם על העם ואמר: "הנה דם הברית אשר כרת ה' עמכם". (גם בברית המילה, שנחשבת כברית בין ה' לבין בני ישראל, נשפך דמו של הנימול). כדי להגיע למעמד הזה, אלוהים התערב התערבות נסית כדי לשחרר את העם משעבוד מצרים. לכן לא יפלא שבדיבר הראשון, לא מזהה אלוהים את עצמו כבורא עולם כמו בתחילת ספר בראשית, אלא כמושיע עם ישראל ממצרים. (אלהים כבורא עולם הוא אל אוניברסלי. אבל התורה ניתנה רק לעם ישראל על ידי אלוהים הלאומי המוציא אותו ממצרים ולכן הוא מופיע ככזה בדיבר הראשון. לכן גם אלוהי אברהם הלאומי מודיע לו בברית בין הבתרים על שעבוד מצרים ויציאת מצרים. התפנית התיאולוגית של תיאור אלוהים בספר בראשית מאל אוניברסלי לאל שהוא גם לאומי מתרחשת ללא הסבר מספק בפרשת "לך לך").

אירוע יציאת מצרים הינו, אפוא, אירוע מכונן בחיי עם ישראל ובקשר שלו לאלוהיו, ולכן המצווה של זכר יציאת מצרים הפכה למצווה כה מרכזית בתורה.

להלן מצוות הקשורות ישירות ביציאת מצרים וזיכרון שלה בתורה:

- "והיה היום הזה [ערב פסח] לכם לזיכרון וחגתם אתו חג לה' לדרתיכם...שבעת ימים מצות תאכלו...ושמרתם את המצות כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים" – שמות יב. "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית עבדים, כי בחזק יד הוציא ה' אתכם מזה ולא יאכל חמץ" – שמות יג.
- "בסכות תשבו שבעת ימים...למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים" (ויקרא כג).
- פטר רחם: "בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים" – שמות יג
- איסור עבודה זרה: "השמר לך פן תשכח את ה' אשר הוציך מארץ מצרים מבית עבדים...לא תלכו אחרי אלוהים אחרים" – דברים ו.
- מצוות יציאת: "...ועשו להם יציאת...והיה לכם לציצת וראיתם אתו וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם...למען תזכרו ועשיתם את כל מצוותי והייתם קדשים

לאלהיכם. אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלוהים, אני ה' אלהיכם" – במדבר טו.

- תפלין: "והיה לך לאות על ידכה ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך, כי ביד חזקה הוציאך ה' ממצרים" – שמות יג.
- איסור לקיחת ריבית: "את כספך לא תתן לו בנשך...אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" – ויקרא כה. (ראו הערה 1)
- יש להתייחס לעבד עברי כשכיר ולשחררו ביובל: "כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים" – ויקרא כה. (ראו הערה 1).

אעבור עכשיו לדון בצו הזיכרון **בתורה** שמתייחס **לעבדות במצרים**. הזיכרון הזה נועד לתת לעם ישראל מודל שלילי של חברה שאליה אסור להידמות וליצור חברה שדואגת לשכבות החלשות בחברה שמנוגדת קוטבית לחברה המצרית: מתן מענק לעבד העברי בעת שחרורו (דברים ט"ו), הגנת הגר והאלמנה (המייצגים את האנשים החלשים בחברה) ועוד. קיום המצוות האלה הופכות את הזיכרון ההיסטורי למניע בהתנהגות חברתית בהווה. דבר זה מחיה את הזיכרון ההיסטורי והופך אותו לחלק מהתודעה החברתית בהווה. העבר וההווה מתמזגים בתודעה של המאמין.

להלן מצוות המנומקות בזכר העבדות במצרים:

- "שמור את יום השבת...למען ינוח עבדך ואמתך כמוך, וזכרת כי עבד היית במצרים" (דברים ה, יא-יד).

- "ועשית חג שבועות...ושמחת...אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי...והגר והיתום והאלמנה...וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים טז

- "וגר לא תונה ולא תלחצנו, כי גרים הייתם בארץ מצרים. כל אלמנה ויתום לא תענון" – שמות כב. "וגר לא תלחץ ואתם ידעתם נפש הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים" – שמות כג.

- "לא תטה משפט גר ויתום ולא תחבול בגד אלמנה וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים כד.

- מתנות עניים: שכחה, פאר ועוללות: "וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים כד.

- שחרור עבד עברי: "כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך. וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם...וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' אלהיך" – דברים טו. (הדרישה לשחרור עבדים בימי ירמיהו נקשרה לעבדות מצרים: "כה אמר ה'...אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים ושלחתו חפשי מעמך" – ירמיהו לד.)

- הנחייה כללית: "כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו" – ויקרא יח. "רק לו ירבה לו [המלך] סוסים ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס וה' אמר לכם לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד" – דברים יז.

זיכרון שעבוד מצרים בתורה נועד, בין היתר, להשפיע על עם ישראל להקים חברה צודקת שהיא אנטי תזה למלכות מצרים שבנויה על עבדות ("בית עבדים").

בעצם מתברר שהתורה שהפרידה לפעמים בין שני הזיכרונות דאגה לפעמים גם לאחד אותם לשלמות אחת, כמו שנרמז בפסוק: "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות, על מרורים יאכלוהו". התורה עשתה זאת בצורה מפורשת בדברים ו: "כי ישאלך בנך מחר לאמר, מה העדות והחוקים והמשפט אשר צוה ה' אלהינו אתכם ואמרת לבנך: עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה...ויצונו לעשות את כל החוקים האלה" (דברים ו). (כאן שאלת הבן מתייחסת לכל מצוות התורה בעוד ששאלת הבנים בשמות יב כו מתייחסת לקרבן פסח. בשאלת הבן החכם

בהגדה: "מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם" מכוונת להלכות פסח, בעוד שבמקור בדברים ו' היא מתייחסת לכל המצוות. (.

דוגמא נוספת, שהיא קצת מורכבת, מופיעה ביקרא יט. לקראת סוף הפרק בפסוק לד נאמר: "כאזרח מכם יהיה לכם הגר...כי גרים הייתם בארץ מצרים, אני ה' אלהיכם". כאן יש אזכור לעבדות במצרים. בסוף הפרק נאמר: "אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים [פסוק לו]. ושמרתם את כל חקותי ואת כל משפטי ועשיתם אותם. אני ה'" [פסוק לז]. לדעתי פסוק לו מתייחס לכל המצוות בפרק, שהן מסוגים שונים, ולא רק לרישא של הפסוק: "מאזני צדק, אבני צדק...יהיה לכם". מכל מקום, יש בסוף פרק זה סמיכות של זיכרון העבדות במצרים וזיכרון יציאת מצרים. (כך כותב אבן עזרא: "וטעם אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, בעבור שהזכיר כי גרים הייתם בארץ מצרים [לד], על כן אתם חייבים לשמור חקותי ומשפטי בלבבכם ועשיתם אותם [לז]".) (הציטטה האחרונה מפסוקים לו-לז מזכירה את הדיבר הראשון: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים, מבית עבדים", שמהווה הקדמה למצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו).

הדוגמא המובהקת ביותר לאזכור של שני סוגי הזיכרונות באותו מקום בתורה היא התפלה של מביא הביכורים למקדש, שבה מסופר על שעבוד מצרים וגאולת מצרים (דברים כו). (תפלה זו מובאת בהרחבה בהגדה).

בעוד שבחלקים מסוימים בתורה יש, כאמור, דיכוטומיה של זיכרון יציאת מצרים מצד אחד וזיכרון עבדות מצרים מצד שני, הרי שבהגדה יש דגש על שני הזיכרונות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשאלות "מה נשתנה?": זיכרון יציאת מצרים בשאלה על מסובין וזיכרון עבדות מצרים בשאלות על מצה, מרור ועל מטבילין שתי פעמים. (בתורה זיכרון יציאת מצרים כולל בהכרח את היציאה מעבדות, אבל בכל זאת התורה דואגת לפעמים בהתייחסותה למצוות ספציפיות לייחד את זיכרון העבדות כשלעצמו, כפי שהראיתי לעיל).

להלן ראיות נוספות למיזוג של שני סוגי הזיכרונות בהגדה:

ראשית, אכילת מצה בפסח קשורה בתורה בזיכרון יציאת מצרים בלבד: "שבעת ימים תאכל עליו מצות, לחם עוני, כי בחפזון יצאת מארץ מצרים, למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיידך" – דברים טז ג. הצירוף של מצה ומרורים בתורה – שמות יב, ח, מראה בעליל שהמצה קשורה רק בזיכרון יציאת מצרים ולא בזיכרון העבדות במצרים ("מרורים"). לעומת זאת, בהגדה אכילת מצה קשורה גם בשעבוד מצרים: "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים". נראה שמקור המשפט הזה הוא בספרי דברים: "רבי שמעון אומר: למה נקרא לחם עוני [לחמא עניא] אלא על שום עינוי שנתענו במצרים". כלומר, זהו הלחם שאכלו העברים כשהיו משועבדים במצרים. יוצא שעל פי ההגדה, המצה קשורה בזיכרון יציאת מצרים ובזיכרון העבדות בה. (הקטע "הא לחמא עניא בהגדה, מופיע כבר בסדר עמרם גאון מהמאה התשיעית, אך לא בהגדה של סעדיה גאון וכן במחזור ויטרי ובהגדה של הרמב"ם, שניהם מהמאה ה-12).

שנית, בסדר ליל פסח, שלבים העוסקים בשני סוגי הזיכרונות, מופיעים לסירוגין: קדש (זכר ליציאת מצרים), כרפס (עבדות), ... מגיד (שני סוגי הזיכרונות בדגש על זיכרון יציאת מצרים), מוציא, מצה (שני הזיכרונות), מרור (עבדות), וחלק ה"כורד" מאחד את שני הזיכרונות: "...כהלל...היה כורד מצה ומרור ואוכל ביחד, לקיים מה שנאמר: על מצות ומרורים יאכלוהו – על סמך שמות יב, ח".

ליל הסדר נועד ליצור אצל כל עם ישראל (בוגרים וילדים) החוגג בהווה חוויה אישית מכוונת הן של שעבוד מצרים והן של יציאת מצרים. אפקט זה נוצר על ידי קריאת ההגדה ועל ידי הטקסים השונים שמערבים את הגוף (מסובין) ואת חוש הטעם (ארבע כוסות, כרפס, מרור, כורד, אכילת מצה לראשונה בחג) וזאת בנוסף לביעור החמץ. (בליל הסדר המיתוס והריטואל של יציאת מצרים מתערבבים סימולטנית זה בזה. ראו: יוסף חיים ירושלמי. זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. תל אביב: הוצאת עם עובד, ספריית אופקים, 1988.) המאמין שעבר את החוויה הנידונה ("בכל דור ודור חייב אדם לראות [להראות רמב"ם וכת"ל] כאלו הוא יצא ממצרים" – ההגדה של פסח על פי משנה פסחים י, ה) יהיה אכן מוכן לקיים את כל המצוות.

שני המקורות האלה הם יוצאי דופן בקבוצה זו מהסיבה הבאה: הם נראים יותר שייכים לקבוצת הזיכרון של העבדות במצרים. זה מביא אותי להוסיף את ההסתייגות הבאה: ברוב המקרים (ולא בכולם) אכן יש דמיון בין הפריטים המופיעים תחת הכותרות של שני סוגי הזיכרון: זיכרון יציאת מצרים וזיכרון העבדות במצרים. דבר זה, נותן צידוק לתוקף של שני סוגי הזיכרון הנדונים.

הערה על לשון ההגדה:

כאשר אנו קוראים את הטקסט בתורה על שעבוד מצרים, אנו מודעים לכך שהטקסט מדבר על אבותינו הקדומים יוצאי מצרים ואילו ההגדה מנוסחת כך שמדובר עלינו – הקוראים – כאילו אנו מספרים על אירועים שקרו לנו בחיינו בעבר הקרוב. דוגמאות חלקיות:

– אנו קוראים: "עבדים היינו לפרעה במצרים וכו'". אחר כך אנו קוראים: "וירעו אותנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה"*. משפט זה מנוסח בגוף ראשון רבים ואילו הטקסטים האחרים מהתורה מנוסחים בגוף שלישי רבים: "וירעו אותנו המצרים כמו שנאמר: הבה נתחכמה לו וגו'".

" ויענונו כמו שנאמר: וישימו עליו שרי מסים וגו'".

"ויתנו עלינו עבודה קשה כמו שנאמר: ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך".

כך הדבר גם לגבי המשך: "ונצעק אל ה' אלהי אבותינו וכו'*", ובכל השיר "דיינו", שמנוסח בגוף ראשון רבים.

גם שני הפיוטים הנאמרים אחרי "נרצה" של סדר ליל פסח: אחד מי יודע! וחד גדיא, מנוסחים בגוף ראשון יחיד.

*מקור המשפט הוא בדברים הנאמרים על ידי מביא הביכורים למקדש (דברים כו).

האמצעי הלשוני הזה מגביר בקרב החוגגים את התחושה שהם בעצמם חווים את השעבוד במצרים ואת השחרור ממנו.

יש להוסיף, שתופעה לשונית דומה מופיעה בהרבה מקרים של הליטורגיה היהודית (לפני הנחת תפילין, למשל, מברכים: "...אשר קדשנו במצותיו וציונו להניח תפילין או, כאמור, בהבאת ביכורים למקדש שבה יליד הארץ בן דורות רבים בארץ אומר גם: "...הגדתי לה' אלוהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו – דברים כו). אלא שהתופעה השכיחה בליטורגיה של ליל הסדר מגבירה, כאמור, את החווייה האישית של יציאת מצרים בהווה.